

А. Войнович (Одеса)

УЧАСТЬ ЛІВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ в 1920 році

Питання про участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади в період національної революції до цього часу продовжує лишатися поза увагою дослідників. Хоча останніми десятиріччями з'явилося багато наукових праць присвячених вивченню історії політичних партій в Україні періоду національної революції та їх взаємовідносин з партією більшовиків, ці роботи більше стосуються вивчення цього питання на рівні центральних, республіканських і, до деякої міри, обласних (губернських) органів влади. Діяльність лівих партій в місцевих органах влади – повітових, міських, районних та сільських ревкомах та радах – ще чекає на свого дослідника. Ця стаття є спробою пролити деяке світло на це питання. Його актуальність обумовлена останніми революційними подіями в Україні.

Внаслідок перемоги помаранчевої революції нарешті стали можливими демократичні, справді революційні перетворення в системі влади Української держави. В оновленій Україні політичні партії отримують можливість розширення своїх прав та підвищення їх ролі в державних структурах. Одночасно нагальним стало завдання кардинального розширення прав та функцій місцевих органів влади. В цей важливий період побудови нових – більш відкритих, націлених на плідну співпрацю взаємовідносин між владою та політичними партіями та групами, дуже актуальним стає аналіз цих взаємовідносин в період національної революції. Це вивчення важливо й тим, щоб унеможливити повторення гіркого досвіду тих літ.

Процес формування компартійної системи влади, де монополією користувалася лише одна партія – комуністична, в Україні почалося з моменту приходу більшовиків до влади. Фактично, установка на однопартійну систему склалася у більшовиків з самого початку їх існування. Під терміном диктатури пролетаріату більшовики завжди мали на увазі диктатуру своєї партії, як такої, що начебто виражає природні інтереси пролетаріату. Проте, вони всіляко намагалися приховувати цей постулат своєї доктрини, підміняючи його терміном “диктатура пролетаріату”.¹ Але не маючи підтримки більшості населення в Україні, більшовики вимушені були піти на тимчасовий компроміс та шукати політичних союзників, щоб скористатися підтримкою їх електорату для укріплення своєї влади. Такими союзниками стали ліві українські партії, що утворилися шляхом низки розколів в лавах УСДРП та УПЛСР –

українська партія боротьбистів-комуністів та партія лівих есерів-борьбистів. Ці соціалістичні партії заявили про свою підтримку радянській владі та висловили бажання працювати в її органах. Їх керівники щиро вірили, що з більшовиками можна і треба працювати на рівноправних засадах. Багато з них бачили перспективи такого союзу в можливості використання переваг, що надавало входження до органів державної влади, для побудови незалежної Української держави.

Підготовка до підписання угод між більшовиками та боротьбистами про входження їхніх представників до складу радянських органів почалася ще влітку 1919 р. Боротьбисти щільно працювали над виробленням своєї позиції та уточненням складу делегації, що надсилалася до українських центральних державних органів влади. На засіданні політбюро ЦК УКП (боротьбистів) від 13 серпня 1919 р. остаточно була затверджена делегація у складі 8 осіб: Григорій Гринько, Клунний, Тараненко, Биховенко, Литвиненко, Лебединець, Михайло Полоз і Терниченко. Ця делегація отримала офіційну назву Урядової фракції УКП (боротьбистів)². Боротьбисти вимагали паритетного представництва в державних органах влади, але більшовики не поступалися, не бажаючи випустити контроль влади з своїх рук. Після довгих переговорів 17 грудня 1919 р. була підписана “Угода про міжпартійну співпрацю КП(б)У з УКП (боротьбистів) у Всеукраїнському ревкомі” на основі запропонованої більшовиками платформи. Внаслідок підписання цієї угоди представник боротьбистів Г.Ф. Гринько увійшов до складу Всеукраїнського ревкому, де отримав посаду завідувача відділом освіти та охорони здоров’я³.

У зв’язку з виконанням цієї угоди серед боротьбистів намітився розкол. Праві вважали, що угода має лише характер тактичного ходу з метою зміцнення партії, і боротьбисти не можуть брати на себе відповідальності за майбутнє радянської влади в Україні. Ліві ж повністю довірилися більшовикам і взяли активну участь в радянському будівництві.

Ліві есери-борьбисти, які ще на III з’їзді своєї партії в травні 1919 р. заявили про визнання соціалістичного характеру революції, підтримку в основному радянської платформи і бажання співпрацювати з КП(б)У, були також допущені більшовиками до співпраці в органах радянської влади. Наслідком переговорів між ЦК КП(б)У та ЦК УПЛСР (борьбистів) була угода про співпрацю у Всеукраїнському ревкомі, до якого від боротьбистів був делегований Є.П. Терлецький (пізніше він був замінений В. Качинським). Постановою ЦК КП(б)У від 3 березня 1920 р. представники боротьбистів були також введені до складу Раднаркому України, за

умови, що вони “будуть брати активну участь в радянському будівництві”. Постановою Президії ВУЦВК “Про створення Ради Народних Комісарів” посада наркома освіти була віддана боротьбистам (Гринько), а наркома юстиції – лівим есерам боротьбистам (Терлецький)⁴.

Протягом 1920 р. представники партій боротьбистів-комуністів, лівих есерів-борьбистів, анархістів-комуністів, Бунда, “Поалей-Ціон” тощо діяли також в місцевих ревкомах та радах Півдня України. Так, в Одесі одразу ж після захоплення міста більшовиками на початку лютого 1920 р. замість підпільного ревкому утворюються легальні воєнно-революційні комітети. У відозві Воєнно-революційного комітету м. Одеси від 5 лютого зазначалося, що він був організований “шляхом узгодження всіх партій, які очолюють революційний пролетаріат і селянство” – тобто партії більшовиків України, партії лівих есерів-борьбистів та української партії боротьбистів-комуністів. В цій же відозві повідомлялось, що “вважаючи своїм головним завданням підготовку нормального радянського ладу в Одесі на підставі вільно вираженої волі трудового народу”, Воєнно-революційний комітет вже приступив до організації виборів у Ради⁵, для чого була створена спеціальна комісія по виборах⁶. 7 лютого Головою ревкому м. Одеси було призначено більшовика В.Ф.Логінова (Павла)⁷. За декілька днів Всеукраїнським утворив Одеський губернський революційний комітет, надіславши “товаришів з центру на визначні посади”. Перше засідання губревкому відбулося 11 лютого. З п’яти членів Одеського губревкому троє були більшовиками: П.А Кін (голова), Ян (Я.Б.Гамарник), Павел (В.Ф.Логінов), і двоє представляли партії боротьбистів – Боголюб і боротьбистів - В.Арнаутов⁸.

Під час формування Одеського революційного комітету більшовики вели переговори з боротьбистами щодо розподілу ділянок роботи в ньому. Боротьбистам було обіцяно керівництво відділами: земельним, освіти, фінансів та губернським воєнним комісаріатом. На посаду завідувача відділу освіти партія боротьбистів висунула кандидатуру Михалюка, фінансовим – Василька, земельним – О.Л. Трилиського, губернського воєнного комісара – Копиловського⁹.

Однак, на спільному засіданні членів підпільного ревкому та представників нового легального губревкому, яке відбулося 11 лютого 1920 р., керівні посади були розподілені зовсім інакше. Губвоєнкомом за призначенням реввоєнради армії, що дислокувалася в Одесі, було призначено Я.П. Ряппо (на той час незалежний соціал-демократ, згодом – більшовик). Завідувачем відділу фінансів став більшовик Тьомкин, гумземвідділу – безпартійний агроном Мантримович¹⁰. Отже, більшовики не дотрималися свого слова, і на посади завідувачів

відділів в ревкомі, обіцяні боротьбистам, були призначені інші особи, головним чином більшовики, або співчуваючі їм. Деякі поступки “братнім” партіям все ж таки було зроблено: представникам партії лівих есерів-боротьбистів було віддано портфель відділу народної освіти, а Український комуністичній партії боротьбистів – відділ охорони здоров’я¹¹. Віддати керування відділом освіти українській партії боротьбистів більшовики побоялися, хоча саме такий розподіл портфельів був би більш логічним, адже село, навіть в Одеській губернії, відомій своєю строкатістю населення, у переважній більшості було українським за етнічним складом, і боротьбистам було б там легше працювати, ніж російськомовним боротьбистам. Але більшовики не могли припустити зміцнення позицій боротьбистів на Одещині, які вже мали значний вплив серед селян інших губерній.

Борьбист В. Арнаутів не довго залишався членом Одеського ревкому. Вже 13 лютого його було затверджено на посаді завідувача відділу народної освіти¹². До складу колегії цього відділу все ж був допущений один боротьбист – Валицький. Відділ народної освіти розгорнув роботу по налагодженню роботи середньої та реорганізації вищої школи: був призначений спеціальний комісар для вищих шкіл, надавалася допомога педагогічному персоналу¹³. Члени партії боротьбистів входили також до складу колегій інших відділів Одеського губревкому – житлового та раднаргоспу¹⁴. Всі члени губревкому здійснювали загальне керівництво та нагляд за відділами: у підпорядкуванні боротьбиста Боголюба були губпродком, відділ соціального забезпечення та фінвідділ¹⁵. Таким чином, при безпосередній керівній участі боротьбистів та боротьбистів працювало біля половини відділів Одеського губревкому.

Досить значну роль в Одесі відігравали районні революційні комітети. 10 лютого 1920 р. одеські “Известия” повідомляли, що вся влада в місті належить трьом воєнно-революційним комітетам – Міського, Молдаванського та Пересипського районів. В ревкомі Молдаванського району в перших числах лютого співпрацювали більшовик Козарновський (голова), лівий есер Міхаїл (секретар) та анархіст Шахворостов, представник від профспілки будівельних службовців¹⁶. Останній 14 лютого був призначений завідувачем Одеської губернської міліції¹⁷.

Декількома днями пізніше в Молдаванському ревкомі число більшовиків збільшилось (Козарновський та Линецький), але одне місце все ж таки лишалося за лівими есерами-борьбистами (Львович)¹⁸. В ревкомі Молдаванського району певний час зберігалось одне місце за лівими есерами-борьбистами. Його послідовно займали – Іван Валяєв (з 26 лютого), Огородников (з 29 березня), обидва за призначенням губпарткому лівих есерів-борьбистів та Тищенко (з 29 квітня) за

призначенням Молдаванського комітету цієї ж партії¹⁹. На даному прикладі чітко просліджується започаткована більшовиками та скопійована більшістю лівих партій того часу тенденція ротації їх представників в органах влади та представницьких органах. Партія лівих есерів-борьбистів в цьому сенсі не була виключенням. Ця політика проводилася згідно з прямою вказівкою губревкому, керованому більшовиками, “замінювати працівників, що засиділися”²⁰. Крім виконання обов’язків членів ревкому боротьбисти Валяев та Огородніков ще керували підвідділами при ревкомі Молдаванського району – житловим та актив громадянського стану²¹. Про їхню активну діяльність на цих посадах свідчать протоколи засідань ревкому Молдаванського району²².

Члени лівих партій працювали в Молдаванському ревкомі і рядовими співробітниками. Вже на першому засіданні ревкому були затверджені прийняті на службу – секретарем ревкому Е.Додіна, та діловодами – П.Вайсберг та Ц. Клевицька, всі члени партії лівих есерів-борьбистів, рекомендовані в ревком Молдаванським комітетом своєї партії. (До речі, П.Вайсберг була родичкою Ф.Вайсберга – голови Молдаванського комітету партії лівих есерів-борьбистів)²³. Згодом всі вони працювали у виконкомі Молдаванського району. В архівах зберіглися рукописні протоколи засідань ревкому, записані Е. Додіною.

Молдаванський комітет партії боротьбистів делегував на роботу в райревком і інших своїх членів. Так, 3 березня 1920 р. “на відповідальну роботу” в ревкому був направлений лівий есер Любашівський, який був затверджений народним обслідувачем в підвідділ соціального забезпечення²⁴. Лікарем ревкому з 24 лютого працював анархіст М.І.Дорфман²⁵. При його керівній участі багато було зроблено для боротьби з епідемією тифу в 1920 р. – влаштування дезинфекційних камер, бань, очистка дворів, тощо, про що неодноразово йшлося на засіданнях райревкому²⁶. Ще одним працівником медико-санітарного відділу Молдаванського ревкому в березні – квітні був Г.С.Сойбель, член виконавчого бюро партії Поалей-Ціон²⁷.

В Одеській повітовій робітничо-селянській міліції також були представники соціалістичних партій. Серед 21 помічника начальника міліції Михайлівського району в лютому 1920 р. було тільки 2 комуніста і 3 співчуваючих комуністам, решта – 1 лівий есер, 2 співчуваючих лівим есерам, 1 бундівець, 1 співчуваючий соціалістичним партіям, 8 безпартійних, партійність 3 не вказана²⁸. Таким чином, розподіл сил між більшовиками та представниками соціалістичних партій в Михайлівській районній міліції був рівний – 5:5.

В інших районних ревкомах Одеси також увійшли члени лівих партій. На 13 лютого Слобідський ревком складався з 2 комуністів та 2

боротьбистів. При цьому ревкому ще з часів підпілля існували партійні дружини есерів та комуністів по 15 чоловік в кожній. Вони мали щільний зв'язок з членами Червоної армії, несли спільну з міліцією караульну службу. В Залізничному ревкомі було 9 комуністів та один есер²⁹. На 18 лютого до складу Слобідського райревкому входили 2 комуністи – Матяш і Скарлатто та боротьбист Бюльтингс³⁰. В березні-квітні 1920 р. завідувачем відділу охорони здоров'я при Пересипському ревкомі був боротьбист Трохим Лавров, який залишався на цій посаді і після створення виконавчого комітету ради в квітні 1920 р.³¹

До складу повітових ревкомів, які були затверджені Одеським губревкомом 13 лютого, входили українські есери-боротьбисти та ліві есери-борьбисти: до Одеського повітового ревкому, поряд з двома більшовиками, увійшов боротьбист Безверхов, у Тираспольському та Ананьївському – по одному місцю було надано боротьбистам³².

В Херсоні та Херсонському повіті, так само, як і в Одесі з губернією ліві есери-борьбисти, боротьбисти, анархісти, представники Бунду та "Поалей Ціон" працювали в складі ревкомів та рад. Серед всіх соціалістичних партій ліві есери-борьбисти користувалися в Херсоні найбільш значним впливом.

В Херсоні після залишення міста білою гвардією в останні дні січня 1920 р. владу взяв тимчасовий революційний комітет, сформований членами підпільного ревкому (до підпільного ревкому входили комуністи Туманов і Юзовський, комсомолец Сумський, боротьбисти Д.Коршиков і П.Сорокін та анархістка Т.Ленська). Меншовики Венгеров та інші також були присутні на засіданні революційних організацій, де обирався тимчасовий легальний ревком, і настоювали на тому, щоб їх теж ввели до членів ревкому. Але "в цьому їм було відмовлено, після чого вони обурилися і залишили ревком", – згадує боротьбист, член підпільного та тимчасового ревкомів Павло Сорокін³³. Меншовики не входили до числа "довірених" партій радянського блоку і тому, зрозуміло, не були допущені більшовиками до ревкому. Борьбисти і анархісти підтримали таке рішення більшовиків, не усвідомлюючи, що саме їх легка згода, поступливість, не відстоювання принципів демократії допомагала більшовикам просуватися на їх шляху до встановлення диктатури свої партії та єдиновладдя.

Отже, "до складу ревкому увійшли 3 комуністи, 2 лівих есера і 1 анархіст", – повідомляла газета Херсонського міського самоврядування "Наш край" 31 січня 1920 р. – "В місті уперто циркулювали чутки про те, що до складу ревкому входять українські соціалісти-борьбисти, – продовжує це видання, – але чутки про це не підтвердилися, через те що в Херсоні немає організації боротьбистів, і вони не могли дати своїх

представників”³⁴. Проте, інші джерела свідчать про існування боротьбистської організації в Херсоні та входження її членів до складу ревкому. Як зазначалося в наказі № 1 тимчасового воєнно-революційного комітету міста Херсону та повіту, згідно якого з 20 січня 1920 р. він брав владу у повіті в свої руки, він складався “з усіх революційних партій”, а саме – “комуністів більшовиків, лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), анархістів, українських лівих есерів-боротьбистів”³⁵. Також, як буде показано нижче, під час формування постійного ревкому на початку січня боротьбисти зверталися до більшовиків з проханням надати їм одне місце в ньому, хоча їм було в цьому відказано (см. с.13-14). Безперечно, боротьбисти не мали в Херсоні та його повіті такої сильної та розгалуженої організації, як ліві есери-борьбисти. Але факти свідчать, що вона все ж таки в Херсонському повіті існувала та працювала досить активно.

Безумовно, саме з приводу недопущення до ревкому меншовиків газета “Наш край” писала, що робітничі організації вважають “політичну фізіономію ревкому такою, яка не відповідає настроям мас, і серед них виникає думка про переконструювання ревкому”, і утворення нового, який би “відображав фізіономію всього демократичного населення міста”. І далі висловлюються припущення щодо техніки проведення виборів: всі соціалістичні партії мають скласти списки своїх кандидатів, і балотування кандидатів повинно бути проведено по районах міста, “як це звичайно робилося при виборах до міської думи”³⁶. Але в цьому газета “Наш край” жорстко помилялася. Вільні демократичні вибори, до яких звикла громадськість, і відновлення яких вона очікувала після закінчення громадянської війни, не допускалися більшовиками. Вони пояснювали це складністю воєнної ситуації, неготовністю народу до виборів тощо та відкладали момент проведення виборів на невизначений час.

Поки ж більшовики встановлювали полувоєнну систему організації влади шляхом передачі останньої призначеним ними ревкомом. Після приходу до Херсону Червоної армії представник політвідділу 41 стрілецької дивізії викликав членів тимчасового ревкому Юзовського, Д.Коршикова і П.Сорокіна “для ознайомлення з підпільною роботою і членами ревкому”, згадує П.Сорокін³⁷. Після цієї бесіди, 4 лютого наказом політвідділу 41 стрілецької дивізії був призначений постійний ревком міста Херсону і його повіту, до складу якого увійшли саме більшовики: Ф.Єршов (голова) та члени – Юзовський і М.Мілюков, про що повідомлялося в 1-му номері “Бюлетеня ревкому м.Херсону та його повіту”. В перший же день свого існування, 5 лютого, ревком заборонив вихід газети “Наш край”, як контрреволюційної³⁸. Таким чином, замість

розширення представництва в ревкомі соціалістичних партій, як того очікувала громадськість Херсона, відбувся прямо протилежний факт – більшовики виключили всіх представників інших партій з ревкому та створили ревком з членів саме своєї партії.

Вже після утворення постійного ревкому відбувся досить цікавий та характерний інцидент. Голова Миколаївського губревкому Завадський (Херсон тоді входив до Миколаївської губернії), не маючи точних відомостей про події в Херсоні, викликав до прямого проводу представника тимчасового ревкому. З'явився П.Сорокін. “В Херсоні владу захопили есери, вишлю загін для наведення порядку”, – було на стрічці, на що П.Сорокін відповів: “Ревком очолюють більшовики, і до міста прибув передовий загін Червоної армії”³⁹. Таким чином, “наводити порядок” по-більшовицьки, вже не було потреби.

Одже, більшовики одразу після приходу до міста, усунули від влади всі інші партії, включаючи партії “лівого блоку”, незважаючи навіть на те, що ліві есери–борьбисти дуже активно працювали в підпільному ревкомі під час австро-германської та денікінської окупації та багато зробили для боротьби проти окупаційного режиму. Вони готували план збройного повстання, діставали зброю, друкували на гектографі та розклеювали по місту листівки, визволяли ув'язнених товаришів з тюрми тощо, тим самим прискорюючи падіння окупаційного режиму. Багато з них було страчено окупантами та загинуло в боях за визволення України від іноземних окупантів – ліві есери Жорж Поляков, Домна Ковальова та інші. Під час окупації, поки їх праця була потрібна більшовикам, поки і ті і інші були в однакових умовах боротьби проти спільних ворогів, більшовики мирились з присутністю у підпільному ревкомі боротьбистів та анархістів. Тоді “комуністи і есери працювали дружно і спільно”⁴⁰, згадує колишній лівий есер–борьбист, згодом командир Червоної армії П.В.Поляков (батько страченого денікінцями члена підпільного ревкому боротьбиста Жоржа Полякова). Коли ж більшовики остаточно затвердилися при владі, їхні колишні спільники стали їм вже не потрібні.

Однак пізніше члени партії боротьбистів та боротьбистів, з якими були укладені угоди про співпрацю на найвищому рівні, все ж таки отримали деякі посади в херсонських місцевих органах влади. У звіті Миколаївського губревкому від 20 лютого 1920 р. голова Херсонського ревкому повідомляє, що ліві есери–борьбисти мають свого представника в ревкомі. В їхніх руках, за свідченням голови ревкому, були “найважливіші галузі”: вони очолювали три відділи ревкому – земельний, народного господарства та освіти⁴¹. Головою відділу народного господарства було призначено боротьбиста П.Сорокіна. Накази, підписані

ним, як головою раднаргоспу, свідчать, що основна його діяльність була спрямована на "інвентаризацію" залишеного після відступу білих і націоналізовано майна та його збереження. На цій посаді він працював у лютому-березні 1920 р., поки не був переміщений ревкомом на іншу посаду – завідувача повітової робітничо-селянської інспекції. Пізніше, у 1920-1921 рр. він входив до складу колегії повітового земельного відділу⁴². Одночасно, у квітні 1920 р. П.Сорокін був членом надзвичайної опалювальної комісії при ревкомі⁴³.

Борьбисти працювали і в колегіях відділів херсонських місцевих ревкомів. Так, в лютому головою колегії Херсонського повітового земельного відділу працював боротьбист Ф.С. Єфіменко⁴⁴ – легендарна особа, колишній голова самопроголошеної Висунської республіки. Членом колегії відділу соціального забезпечення у березні 1920 р. був боротьбист І.Г.Барвинський⁴⁵. Місце в цієї колегії зберігалося за боротьбистами певний час. В середині квітня, після розпуску колегії відділу соціального забезпечення у повному складі через суттєві недоліки в роботі, які були виявлені ревізією робітничо-селянської інспекції, нову тимчасову колегію було доручено створити комітетам партії більшовиків і лівих есерів-борьбистів⁴⁶. В новий склад колегії комітет партії лівих есерів-борьбистів делегував члена парткому своєї партії Літвінову, а І.Г.Барвинський був призначений членом колегії опродгубкому. Обидва були затверджені на цих посадах Херсонським повітревкомом 26 квітня 1920 р.⁴⁷.

У квітні до складу Херсонського повітового ревкому увійшов Ф.С.Єфіменко⁴⁸. Разом з двома більшовиками – Гордієнком (головою ревкому) та Смирновим, який пізніше був замінений Юзовським, він активно працював в ревкомі, здійснюючи контроль над роботою відділів ревкому, затвердженням членів колегій відділів, а також розв'язуючи повсякденні питання, такі як постачання натуральних пайків родинам червоноармійців, видача заробітної платні робітникам тощо. Цікаво, що "своя людина в ревкомі" також допомагала боротьбистам отримувати посади членів колегій і матеріальні кошти. В той час, як комітету партії боротьбистів ревком відмовив у видачі 15 тис. карбованців "на придбання одержі та взуття" для їх працівників, комітет партії боротьбистів одержав від ревкому 50 тис. карбованців (хоч і не 200 тис., як вони просили), але з попередженням, що "такий виняток робить в останній раз" і далі треба звертатися "до свого губернського партійного центру"⁴⁹.

Однак, хоча боротьбисти були допущені до праці в ревкомах і його відділах і більшовики навіть віддавали їм певну перевагу перед боротьбистами, залучення боротьбистів до органів влади з самого

початку мало тимчасовий, вимушений характер. Голова Херсонського ревкому, більшовик, ще 20 лютого пояснював їх присутність в органах влади “відсутністю достатніх сил в парткомі комуністів і слабкістю останніх в політичному відношенні”. Незважаючи на те, що згідно угоди з більшовиками боротьбисти входили до органів влади по всій Україні, починаючи з Всеукраїнського ревкому, він висловлює пропозицію “сконструювати ревком, в якому була б контактність всіх рішень”, тобто сформувати ревком “з одних комуністів”⁵⁰.

Відношення херсонських комуністів до боротьбистів було ще більш негативним.

Їм було відказано в місті в ревкомі, про що свідчить один із перших протоколів засідань Херсонського ревкому від 3 лютого 1920 р.⁵¹. Навіть пізніше, коли ліві есери-боротьбисти отримали посади в колегіях і відділах ревкому і в самому ревкомі, більшовики намагалися не допускати боротьбистів до органів влади. Але все ж таки деякі посади в ревкомах Херсонщини отримали і боротьбисти. Особливо важко було більшовикам усунути боротьбистів від влади на селі через те, що вони користувалися значною підтримкою українського селянства. Так, на виборах у Малієвський волосний ревком 29 січня 1920 р. боротьбисти добилися значних успіхів: з 5 членів волревкому двоє були представниками їх партії Стефан Сорочан та Дмитро Фисак. С.Сорочан отримав посаду голови ревкому та військового комісара, Ф.Фисак – завідувача відділу соціального забезпечення та народної освіти⁵². 13 лютого 1920 р. повітовий партком боротьбистів відкликав Д.Фисака “як відповідального партійного працівника” з посади завідувача освіти при Малієвському волревкомі і рекомендував на цю посаду іншого члена своєї партії – Феофана Ковалю⁵³, який був затверджений Малієвським волревкомом 16 лютого 1920 р.⁵⁴ С.О. Сорочан працював як голова ревкому (пізніше волвиконкому) до 3 травня 1920 р., коли він подав заяву Малієвському волосному з’їзду сільських рад про звільнення його з цієї посади. Свою заяву він мотивував “непідпорядкуванням з боку громадян розпорядженням виконкому та різних натяків з боку публіки”, а також “браком сили волі, щоб припинити подібні явища”⁵⁵. Дійсно, треба було мати залізну волю більшовика і використовувати більшовицькі методи роботи з населенням, щоб зуміти так приборкати сільську громаду, як це зробив більшовик О. Цибульський, який замінив С.Сорочана на посту голови волревкому. Коли жителі села Макіївка не з’явилися на “обов’язковий суботник”, не розуміючи що це таке та чим може загрожувати неявка, О.Цибульський оголосив село на воєнному стані та викликав загін міліції в 30 чоловік. Тоді жителі скорилися і “непорозуміння були з’ясовані без репресій”⁵⁶. Так працювати з

людьми боротьбист Сорочан не вмів. Але за час своєї роботи на посаді голови волосного ревкому він встиг вирішити багато питань, пов'язаних з життєво важливими потребами населення волості: була налагоджена робота вітряків, окреслені межі порубки лісу, випасу скоту, користування економічними будівлями та інвентарем, була почата робота щодо влаштування амбулаторії. Крім того, був встановлений розмір продовольчої розкладки, яка в основному виконувалась, велись також необхідні сільськогосподарські поставки армії. До повітового центру був направлений член ревкому боротьбист Д.Е.Фисак для одержання інструкцій та урегулювання зв'язку з центром⁵⁷.

Д.Е.Фисак, виїхавши з Маліївки в Херсон, залишився на роботі в Херсонському ревкомі. Він був відкликаний своїм парткомом з Маліївського волревкому та рекомендований на посаду помічника завідуючого управління при Херсонському повітовому ревкомі⁵⁸. Наказом № 13 Херсонського повітревкому він був призначений замісником завідувача відділу управління та завідувачем підвідділу запису актів громадянського стану. Завідувачем відділу було призначено голову ревкому комуніста Гордієнка⁵⁹. Але останній не мав змоги детально займатися справами відділу управління, і Д.Фисак фактично виконував обов'язки завідувача відділу, підписував накази та інші документи, при цьому іноді підписувався як "зав.відділом"⁶⁰. Документи, збережені в архіві свідчать, що він користувався значною повагою та авторитетом серед співробітників, і слово його було досить вагоме. Наприклад, завідувач статистичного підвідділу В.П.Сутуло в доповідній записці до відділу управління у квітні того ж року пише, що "тільки особисте втручання т.Фисака та Пахомова дало змогу одержати... приміщення для підвідділу в своє розпорядження"⁶¹. Д.Фисак і С.Сорочан користувалися популярністю та авторитетом також серед населення їх рідної Маліївської волості, про що свідчить той факт, що обидва вони були обрані делегатами від Маліївського волосного виконкому сільських рад на повітовий селянський з'їзд 3 червня 1920 р.⁶², тобто вже після відставки С.Сорочана та від'їзду Д.Фисака до Херсону.

Однак, посада завідувача відділу управління при Херсонському повітовому ревкомі не довгий час залишалися за боротьбистами. Наприкінці березня її було надано члену тієї ж партії Пилипчуку⁶³, але вже 6 квітня партком боротьбистів звернувся до повітового ревкому з клопотанням про звільнення Пилипчука від посади. Ревком задовольнив це клопотання, і на місце Пилипчука був призначений комуніст Сліпченко, присланий Миколаївським губревкомом⁶⁴. Пилипчук був переміщений на посаду завідувача відділу управління міста Берислава, а у 20 числах квітня був введений там до складу місцевого ревкому⁶⁵.

В Херсонському повітовому земельному відділі працював голова повітового парткому Української комуністичної партії боротьбистів Микола Диомидович Чихун. З лютого по травень 1920 р. він був членом колегії відділу⁶⁶, а в серпні, вже в виконавчому комітеті Херсонської ради, він займав посаду завідувача лісним підвідділом того ж відділу⁶⁷.

Борьбисти, боротьбисти, анархісти, так само як і меншовики вважали, що революційні комітети, призначені зверху, є владою тимчасовою і мають право на існування лише на перехідному етапі формування органів радянської влади. Вони вимагали негайно розпочати вибори до рад, які стануть демократичними, законно обраними народом органами влади. Відповідно до цих вимог перелічені вищі партії починають пропагандистську кампанію в своїй пресі та серед населення, зокрема в селянському середовищі, наголошуючи на необхідності скоріших виборів до рад. Цей заклик знаходив відгук у селянства, якому імпонувала ідея отримати ним самим обрані органи влади.

Заступник голови Херсонського повітового ревкому доповідав на засіданні президії парткому КПУ 27 лютого 1920 р., що “в повіті неспокійно, чувається робота лівих есерів... Є повстанські загони... Звідусіль вимагають виборів до рад”. В резолюції цього ж засідання зазначалося: “поставити питання про вибори до рад тому, що вже селяни скидають ревкоми та обирають ради”.⁶⁸ Більшовики в цьому звинувачували боротьбистів. Вони стверджували: “Організація лівих есерів не рахуючись з умовами моменту веде посилену кампанію за негайні вибори до рад і скинення ревкомів, як усно так і в пресі”. Борьбисти вимушені були виправдовуватись, щоб примиритися з більшовиками, бо розуміли, що реальна влада в руках останніх. Представник Херсонського губпарткому боротьбистів Ахметов на об'єднаній нараді парткомів боротьбистів та комуністів заперечував звинувачення більшовиків, пояснюючи, що “були тільки вказівки селянам, які прибувають з різних місць Херсонського повіту про підготовку до наступних виборів у ради та на селянський з'їзд”. А лідер херсонських боротьбистів І.І.Пліс додавав: “Наша партія, яка користується великим впливом в повіті серед селян, вимушена кожен день давати пояснення селянам, які прибувають з різних сіл, про вибори до рад”. Наприкінці засідання боротьбисти погодились, що “до з'ясування питання про спільне звернення до центру з зазначенням про необхідність найскоріших виборів до рад і до одержання відповіді, ніякої кампанії проти існуючих ревкомів партія лівих есерів вести не буде”⁶⁹.

Аналогічні звинувачення висувалися більшовиками і на адресу одеських боротьбистів, боротьбистів та меншовиків. Одеські “Известия”, офіційний орган Одеського ревкому, в своїй передовиці писали: “За яким правом при владі стоять призначені ревкоми? Чому до цього часу не обрані ради?... Такого роду питання часто задають наші супротивники”. [Відзначимо, що партії, які стояли на радянській платформі і з якими у більшовиків були укладені домовленості про співпрацю в органах влади, більшовики називають “супротивниками”.] “Боротьбист ще милостиво погоджується почекати тиждень—другий”, - з революційним сарказмом, властивим стилю журналістської політичної полеміки цього періоду, продовжують “Известия”, – “але меншовик, особливо потомственный оборонець, невблаганий – йому подай раду завтра”. І далі: “...меншовики лементують про те, що затягується ревкомівський період”⁷⁰.

Наведені вище епатажі надзвичайно прикметні для тенденцій, які домінували серед партійного більшовистського активу, хоча офіційна точка зору більшовицького керівництва на словах співпадала з вимогами соціалістичних партій. Ці партії дійсно виступали за якомога скоріше обрання законних органів влади, які можуть забезпечити реальне втілення в життя народовладдя. І хоча більшовики вимушені були поступитися, і формально вибори до рад відбулися, та ревкоми було замінено обраними виконавчими комітетами рад, фактично ревкомівські методи роботи залишилися і надалі стали властивою рисою діяльності виконкомів рад.

Навесні 1920 р. боротьбисти, боротьбисти, анархісти-комуністи, меншовики, Бунд та інші соціалістичні партії брали активну участь у передвиборній кампанії по виборах до рад. До складу комісій по підготовці виборів до Херсонської ради робітничих депутатів було включено по два представники від партій більшовиків, лівих есерів та боротьбистів⁷¹. У складі комісії по виборах до волосних рад при Херсонському повітовому ревкомі працювали боротьбист Орлик і голова парткому боротьбистів І.І.Пліс⁷². Ця комісія на своєму першому засіданні 27 березня 1920 р. вирішила направити інструкторів по виборах селянських та волосних рад до районів, на які було розбито Херсонський повіт. Уповноваженими призначалися більшовики, а в їх розпорядження поступали інструктори, представники партій боротьбистів – Фисак, Солодкін, Білаш, Нестеренко, Черненко і боротьбистів – Козуек, Барвинський, Добровольський, Комар⁷³.

Внаслідок виборів певна частина виборців віддала голоси соціалістичним партіям: лівим есерам-боротьбистам, боротьбистам, меншовикам, Бунду, “Поалей-Ціон” тощо. На виборах до Одеської ради

в березні – квітні 1920 р. більшовики разом з співчуваючими одержали 354 місця (70,9% від загального числа депутатів), есери-борьбисти разом з співчуваючими – 57 місць (11,6%), меншовики і праві есери з співчуваючими – 22 місця (4,4%), боротьбисти – 6 місць (1,2%), анархісти-комуністи – 6 місць (1,2%) та “Поалей-Ціон” – 2 місця (0,4%)⁷⁴. На Одеському губернському з’їзді рад (20-26 квітня 1920 р.) поряд з більшовицькою була сформована фракція лівих есерів-борьбистів, яка налічувала із співчуваючими 26 чоловік (16,1% від усіх мандатів)⁷⁵. Були обрані та намагалися провести свої рішення боротьбисти і на Одеському повітовому з’їзді рад в квітні 1920 р.⁷⁶

До складу Херсонської ради в травні 1920 р. поряд з більшовиками, увійшли і сформувавши свої фракції ліві есери-борьбисти – 10 чоловік (6,6% від загального числа депутатів), меншовики – 45 чоловік (29,6%) та праві есери – 5 чоловік (3,3%)⁷⁷. В президію ради разом з чотирма більшовиками було обрано одного лівого есера-борьбиста, члена Херсонського парткому боротьбистів П.В.Полякова. Протести фракцій меншовиків і правих есерів та їх пропозиція про “пропорційне конструювання президії” були відхилені. Серед 15 делегатів, обраних Херсонською радою до губернського з’їзду рад, було 14 комуністів і один лівий есер-борьбист Ф.К.Черненко⁷⁸.

На виборах до Миколаївської ради більшовики отримали 78 місць (60% від загального числа депутатів), боротьбисти – 27 (20,8%), боротьбисти – 16 місць (12,3%), меншовики – 8 місць (6,1%), “Поалей-Ціон” – 1 місце (0,8%)⁷⁹. На губернський з’їзд рад від Миколаївського повіту серед 19 делегатів було обрано 2 представника партії боротьбистів – одного члена партії і одного співчуваючого⁸⁰. До складу Єлісаветградської ради увійшло 72 комуніста (75,2%), 6 боротьбистів (6,3%), 3 меншовика (3,1%), 9 безпартійних (9,4%) і по одному депутату (1,0%) від партій боротьбистів, анархістів, бундівців, партії “Єдинство”, соціалістів-революціонерів центра, українських есерів⁸¹.

Однак, співробітництво більшовиків з соціалістичними партіями було недовгим та не досить плідним. Заважали суттєві програмні, теоретичні та практичні розбіжності. Головною ж причиною було небажання правлячої партії шукати розумні компроміси, її нетерпимість до будь-яких інших, крім власних поглядів. Більшовики допускали представників соціалістичних партій до участі в органах влади тільки на період, коли вони відчували потребу в сприянні їм інших політичних партій для одержання підтримки більшості населення. Коли ж необхідність в цьому відпала, вони не бажаючи більше терпіти незгодних з їх політикою, почали позбавлятися представників всіх інших політичних партій в радах.

Непорозуміння, конфлікти почалися з самого початку спільної роботи в ревкомах, а потім і в радах. Борьбисти та боротьбисти, наївно сподіваючись на порозуміння з більшовиками, намагалися протестувати проти “ігнорування” їх партій. Так, херсонські боротьбисти зверталися в Миколаївський губревком з вимогою рахуватися з ними, “ставитися до партії так, як в центрі”, вважали дії губревкому “беззаконними”, які суттєво розходяться з усіма постановами як ЦК комуністів, так і Всеукраїнського ревкому⁸². 11 березня 1920 р. губревкомом була скликана об’єднана нарада парткомів лівих есерів-борьбистів та більшовиків, де розглядалося питання про взаємовідносини партій лівих есерів і КП(б)У. Член губпарткому боротьбистів Ахметов зазначав, що хоча, в силу “узгодження ЦК обох партій ведеться спільна робота..., в Херсоні помічається підозріле ставлення до нашої партії... Чвари між радянськими партіями відбиваються перш за все на будівництві радянської влади”. Продовжуючи цю думку, голова губпарткому боротьбистів І.І.Пліс зазначав, що більшовики почали “усувати наших товаришів з установ тільки тому, що вони ліві есери...” Поряд з тим він висловив упевненість, що “всі колишні непорозуміння можуть бути легко усунені, якщо КПУ не буде підозріло дивитись на нашу роботу для радянської влади”⁸³. Отож, боротьбисти вважали, що неухвалене ставлення до них з боку більшовиків – це тільки непорозуміння місцевого характеру, а в центрі справи обстоють інакше і провід обох партій дотримується узгодження про спільну роботу.

Тим часом, з Харкова розліталися цілком недвозначні директиви в губернські центри, а звіди – на місця, про ставлення до своїх союзників – боротьбистів та боротьбистів. Ще в лютому 1920 р. Миколаївський губревком орієнтував Херсонський повітовий ревком: “Вести політику зволікання, поки не буде реальної сили; очікується дивізія, яка вже заходиться до чистки...”⁸⁴.

Того ж місяця Одеський губпартком більшовиків у циркулярі повітовим та районним парткомом писав з приводу стосунків з іншими партіями: “У нас немає точних відомостей про роботу боротьбистів в повітах нашої губернії, але ми пропонуємо всім організаціям нашої партії бути насторожі і твердо пам’ятати, що гегемонія політичного керівництва належить виключно нашій партії, що в ревкомах та радах більшість повинна бути забезпечена за нами і відповідальні відділи радянської влади повинні знаходитися в руках членів нашої партії”⁸⁵. 26 березня 1920 р. Миколаївський губревком надсилає в Херсонський повітовий ревком шифровану телеграму для передачі секретарю Олешкинського місцевого повітревкому Борисову: “Повідомте партком: ні в якому разі не призначайте головою революційного трибуналу лівих

есерів”⁸⁶. Отже, ці приклади переконливо доказують, що більшовики розглядали узгодження про спільну працю з партіями боротьбистів та боротьбистів тільки як тимчасову міру, тактичний хід на їх шляху до встановлення диктатури своєї партії.

Одразу після виборів до рад навесні 1920 р., коли з’ясувалося, що певна частина населення (біля третини виборців, тобто осіб, допущених до виборів) підтримує інші партії, КП(б)У починає позбавлятися небажаних депутатів. Перш за все, користуючись своєю більшістю в радах, більшовики виключили з них меншовиків та правих есерів, “як представників контрреволюційних партій”, незважаючи на те, що за ними стояли виборці, які проголосували за своїх депутатів та не збиралися їх відкликати. Така практика була кричущим порушенням демократичних принципів виборчої системи. Більшовики це пояснювали просто: рада повинна бути “діловим робочим парламентом, а не буржуазною говорильнею, і тому в раді можуть працювати тільки ті партії, які “безумовно” визнають диктатуру пролетаріату”. Вже на першому засіданні Одеської міської ради в квітні 1920 р. з неї були виключені всі меншовики, праві есери та співчуваючі їм⁸⁷.

Боротьбисти і боротьбисти не протестували проти цих виключень. Більш того, вони самі, разом з більшовиками, вносили пропозиції про виключення з рад меншовиків та правих есерів. Подібне рішення прийняла і Херсонська рада на першому своєму засіданні 16 травня 1920 р., де лідер боротьбистів І.І.Пліс виступив з заявою, в якій проголосив, що меншовики та праві есери, “як тяжкі гирі... будуть висіти на наших руках і ногах, і ці гирі треба усунути. Тому я пропоную виключити їх з ради”⁸⁸. Боротьбисти, як і більшовики, вважали що в ім’я досягнення головної мети можна використовувати будь які засоби, навіть нехтування основами демократії, одними із базових принципів якої є забезпечення виборчих прав громадян та поважання їх вільного волевиявлення. Видалення ж з органів влади окремих депутатів було грубим порушенням прав виборців. Партії “лівого блоку” не розуміли, або не хотіли зрозуміти, що закон порушений один раз, може бути порушений знову і знову, і наступними на черзі політичної розправи можуть стати (і дуже скоро дійсно стали) вони самі. Вони не могли усвідомити, що не відстоювання ними принципів демократії укріплює владу більшовиків і наближає їх власний кінець, так само як і багато-партійної системи в цілому. Тому, на нашу думку, можна говорити про певну долю відповідальності самих партій боротьбистів-комуністів та лівих есерів-боротьбистів в справі їх ліквідації більшовиками.

Більшовики, підтримані боротьбистами і боротьбистами, і надалі проводили цю вже випробовану політику позбавлення від небажаних

депутатів, “поправляючи” волю виборців. Меншовики були виключені з Одеської ради другого і третього скликань в грудні 1920 р. та травні 1921 р., а також з Миколаївської, Херсонської та інших місцевих рад Півдня України⁸⁹.

Успішно випробувавши цю нелегітимну політику ліквідації політичних опонентів, скориставшись її результатами та переконавшись, що їх незаконні дії не були опротестовані, більшовики перейшли до наступних мір по позбавленню від вже непотрібних вчорашніх союзників з “лівого блоку”. Але просто виключити їх з рад як контрреволюційні партії, так само як це було зроблено з меншовиками та правими есерами, більшовики не могли, бо мали з цими партіями договори про співпрацю в органах влади. Тому була використана інша тактика – так званий “саморозпуск” цих партій та диференційований прийом їх членів до КП(б)У. Так, в березні 1920 р. була “саморозпущена” партія боротьбистів, в вересні того ж року – партія борьбистів, а пізніше, у 1925 р. – партія укапистів. Все чіткіше та виразніше, вже неприкрито, без революційного фльору проявляла себе жорстка установка більшовиків на однопартійність і гегемонію своєї партії. “Ми вважаємо, – говорив член Всеукрревкому В.П. Затонський, – що двох партій однаково революційних і тих, що стоять у влади бути не може. Ми знаємо, що одна з них неминуче стає в такому випадку осередком контрреволюційних елементів. Доводиться поставити перед партією боротьбистів питання про сенс її існування, як окремої партії”⁹⁰.

Офіційно більшовики пояснювали необхідність “саморозпуску” втратою партіями боротьбистів та борьбистів впливу на маси та їх підтримки. Але факти свідчать про протилежне. Сильним був вплив борьбистів ще влітку 1920 р. В Херсоні 11 червня 1920 р. на повітовому з’їзді рад (який в зв’язку з наступом денікінців на Перекопському фронті був одразу ж розпущений) був скликаний ревком, до складу якого поряд з комуністами увійшли борьбисти⁹¹. А в зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 27 серпня 1920 р., тобто буквально напередодні так званого “саморозпуску” партії лівих есерів-борьбистів, було зазначено: “Партія борьбистів в Дніпровському повіті сильна і має також волосні та сільські організації”⁹². Сильною та активною залишалася партія борьбистів і в Одесі, де ще влітку 1920 р. працював борьбистський агітаційно-пропагандистський центр⁹³.

Але розправившись з меншовиками і правими есерами, більшовики тепер проводили цілеспрямовану політику на ліквідацію партій “лівого блока”. Більшовики не хотіли більше терпіти не тільки політичних опонентів, але й вчорашніх, хоча і вимушених, союзників, які в цілому стояли на радянській платформі, підтримували більшовиків у базових

постулатах комуністичної доктрини, але осмілювалися мати свою власну точку зору на національне та деякі інші питання. Проте, в світлі твердої установки більшовиків на однопартійну систему влади стає зрозуміло, що така політика в відношенні їх бувших союзників була цілком закономірною. Широка пропагандистська кампанія, припинення фінансування з коштів радянських органів, політичний тиск на членів цих партій та їх пряме цькування – далеко не повний список методів з більшовицького арсеналу. Внаслідок цієї політики партії боротьбистів-комуністів та лівих есерів-борьбистів були примусово підведені до так званого “саморозпуску”, а фактично – скасовані більшовиками.

Після вимушеного акту “саморозпуску” партії боротьбистів в березні 1920 р. її представники в радах об’єднуються з більшовицькими фракціями. В Одеській раді боротьбисти заявили про це вже на першому засіданні в квітні 1920 р.⁹⁴

Остаточно однопартійна влада більшовиків в Україні встановилася наприкінці літа – восени 1920 р. після повного розколу більшовиків з партією лівих есерів-борьбистів та “саморозпуску” останньої. І хоча фактично до 1925 р. ще існувала Українська Комуністична партія (УКП), вона не мала істотного впливу на політичну ситуацію в Україні. Після зруйнування блоку з лівими партіями КП(б)У залишилася єдиною всесильною хазяйкою в політичному житті України.

Таким чином, в роботі місцевих органів влади на Півдні України в 1920 р. брали участь соціалістичні партії лівого напрямку – українська партія боротьбистів-комуністів, партія лівих есерів-борьбистів, Українська Комуністична партія (УКП), партія анархістів-комуністів, Бунд, “Поалей-Ціон” тощо. Шукаючи політичних союзників, на електорат яких можна було спертися в боротьбі за владу, більшовики заключили угоди з партіями боротьбистів-комуністів та лівих есерів-борьбистів про спільну працю в органах влади. В 1920 р. представники партій лівих есерів-борьбистів та боротьбистів-комуністів займали численні та досить важливі посади в ревкомах та радах Одещини, Херсонщини, Миколаївщини та Єлісаветградщини. Однак, для більшовиків узгодження про спільну працю з партіями боротьбистів та боротьбистів було тільки тимчасовою мірою, тактичним засобом, коротким етапом на шляху до досягнення основної мети – встановлення своєї необмеженої влади. Можливість ефективної співпраці різних політичних сил в органах влади була втрачена внаслідок цілеспрямованої жорсткої політики більшовиків на однопартійність і диктатуру своєї партії. Політика ліквідації політичних опонентів, яка проводилася більшовиками, витіснення ними з органів влади членів всіх інших партій - не тільки опозиційних, але і колишніх союзників - партій “лівого блоку”,

неопозиційних, але незручних для правлячої партії, а потім і повне знищення цих партій – все це були закономірні етапи процесу формування компартійної системи влади та встановлення диктатури комуністичної партії в Україні.

- ¹ Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., Основи, 1996. – С. 43 – 49; Кульчицький С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2003. – С.35.
- ² Центральний Державний Архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 43. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк. 1.
- ³ Там само. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1.
- ⁴ Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины и уполномоченных РСФСР. – 1920. – №1. – 20 – 29 февраля. – С.2.
- ⁵ Державний Архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2106. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 43 – 43 зв.
- ⁶ Там само. – Арк. 51.
- ⁷ Известия Одесского революционного комитета. – 1920. – 8 февраля, 9 февраля.
- ⁸ ДАОО. - Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 106 ; Там само. – Спр. 1. – Арк. 106; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 816.
- ⁹ Известия Одесского революционного комитета. – 1920. – 11 февраля.
- ¹⁰ Там само. – 12 февраля; ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3 - 4.
- ¹¹ Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития. Дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – Одесса, 1991. – С.170.
- ¹² ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 86; Там само. – Спр. 40. – Арк. 6.
- ¹³ Там само. - Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 40. - Арк. 11; Там само. – Спр. 9. – Арк. 32.
- ¹⁴ Бюллетень Известий Одесского революционного комитета. – 1920. – 16 февраля; ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. – 9. – Арк. 22; Там само. – Спр. 40. – Арк. 7.
- ¹⁵ ДАОО. – Ф. 2106. - Оп. 1. – Спр. 9. - Арк. 32 зв.; Там само. – Спр. 40. – Арк. 11 зв.
- ¹⁶ Известия Одесского революционного комитета. – 1920. – 10 февраля.
- ¹⁷ ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 7.
- ¹⁸ Известия Одесского революционного комитета. – 1920. – 25 февраля.
- ¹⁹ ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 39; Там само. – Спр. 18. – Арк. 39; Там само. – Арк.37.
- ²⁰ Там само. – Оп. 1. - Спр. 49. – Арк. 14.
- ²¹ Там само. – Оп. 2. - Спр. 4. – Арк. 1 зв.; Там само. - Спр 19. – Арк.11.
- ²² Там само. – Арк. 3, 3 зв., 7, 7 зв., 8.
- ²³ Там само. – Спр. 18. – Арк. 5; Там само. - Спр. 4. – Арк. 1 зв., 2.
- ²⁴ Там само. – Спр. 18. - Арк. 1.

-
- ²⁵ Там само. – Арк. 21.
²⁶ Там само. – Спр. 4. – Арк. 2, 2 зв., 3.
²⁷ Там само. – Спр. 18. – Арк. 21.
²⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 36.
²⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1.
³⁰ Там само. – Арк. 3.
³¹ Там само. – Спр. 30. – Арк. 25, 30, 41.
³² Известия Одесского губернского революционного комитета. – 1920. – 14 февраля.
³³ Державний Архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-3264. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 9, 13.
³⁴ Наш край. – 1920. – 31 января. - № 5.
³⁵ ДАХО. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. - Арк. 79.
³⁶ Наш край. – 1920. – 31 января.
³⁷ ДАХО. – Ф. Р.-3264. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 14.
³⁸ Бюллетень Ревкома г. Херсона и его уезда. – 1920. – 9 февраля. - № 1.
³⁹ ДАХО. – Ф. Р.-3264. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 15.
⁴⁰ Там само. – Ф. Р.-1925. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 8.
⁴¹ Там само. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 36.
⁴² Известия Революционного комитета г. Херсона и его уезда. – 1920. – 11 февраля. - № 3; 18 февраля. - № 9.
⁴³ ДАХО. – Ф. Р.- 1. – Оп. 1. - Спр. 8. – Арк. 5.
⁴⁴ Там само. – Ф. Р. -37. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3.
⁴⁵ Там само. – Арк. 43. – 43 зв.
⁴⁶ Там само. – Арк. 126.
⁴⁷ Там само. – Ф. Р.-1. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21; Ф. Р-37. – Оп. 1. – Спр. 9. - Арк. 128, 128 зв.
⁴⁸ Там само. – Ф. Р.-37. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 123 - 128.
⁴⁹ Там само. – Арк. 125.
⁵⁰ Там само. – Ф. Р.- 1887. – Оп. 3. – Спр. 1. - Арк. 36.
⁵¹ Там само. – Арк. 74.
⁵² Там само. – Ф. Р-37. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 1, 1 зв., 40.
⁵³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 74.
⁵⁴ Там само. – Ф. Р-37. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 4.
⁵⁵ Там само. – Арк. 34, зв., 35.
⁵⁶ Там само. – Арк. 32.
⁵⁷ Там само. – Арк. 2–4, 34.
⁵⁸ Там само. – Арк. 4.
⁵⁹ Там само. – Ф. Р-37. – Оп. 2, - Спр. 5. – Арк. 70; Ф. Р-1. – Спр. 4. – Арк. 120.
⁶⁰ Там само. - Ф.Р-37. – Оп 1. – Спр. 9. – Арк. 46, 54, 59, 78, 79, 80, 83, 89, 90.
⁶¹ Там само. – Оп. 2. - Спр. 1. – Арк. 38.
⁶² Там само. – Спр. 7. – Арк. 42.
⁶³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 86; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 26, 55, 56.
⁶⁴ Там само. – Арк. 124.

-
- ⁶⁵ Там само. – Ф. Р.-37. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51.
- ⁶⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр 7. – Арк. 74. – Спр. 9. – Арк. 3, 129.
- ⁶⁷ Там само. – Ф. Р.-1887. – Оп 3. – Спр.147. – Арк. 46, 165.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 1. – Арк. 25.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 27.
- ⁷⁰ Известия Одесского губернского революционного комитета. – 1920. – 2 марта.
- ⁷¹ ДАХО. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 1.
- ⁷² Там само. – Спр. 374. - Арк. 1 – 5.
- ⁷³ Там само. – Арк. 1.
- ⁷⁴ Известия Одесского губернского революционного комитета. – 1920. – 9, 10 апреля.
- ⁷⁵ В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. – Одесса, 1962. – С. 385.
- ⁷⁶ Тригуб П.Н. На защите завоеваний Великого Октября. – Киев – Одесса, 1987. – С. 66.
- ⁷⁷ ДАХО. - Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 5, 78.
- ⁷⁸ Там само. – Арк. 5.
- ⁷⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – С. 816.
- ⁸⁰ Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920). Сборник документов и материалов. – Херсон, 1957. – С. 250.
- ⁸¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – С. 815.
- ⁸² ДАХО. - Ф. Р.-37. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.
- ⁸³ Там само. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 27.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 23.
- ⁸⁵ В огне гражданской войны. – С. 372.
- ⁸⁶ ДАХО. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 28.
- ⁸⁷ Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития. – Киев – Одесса, 1990. – С. 86.
- ⁸⁸ ДАХО. – Ф. Р.-1887. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 7.
- ⁸⁹ Див.: Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития. Дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – С.177 - 178.
- ⁹⁰ Известия Одесского губернского революционного комитета. – 1920. – 2 марта.
- ⁹¹ Победа Советской власти на Херсонщине. – С. 255.
- ⁹² Там само. – С. 268.
- ⁹³ ДАОО. – Ф. 2106. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 36.
- ⁹⁴ Известия Одесского губернского революционного комитета. – 1920. – 10 апреля.